

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DÖVRİ MƏTBUATINDA
FELYETON JANRI (Nəriman Nərimanov)

1905-1907-ci illər rus inqilabı ictimai həyatın bütün sahələrində böyük oyanışa səbəb oldu. Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi, çarizmin söz və mətbuat “azadlığı” sahəsində bəzi müvəqqəti güzəştlərə getdiyi şəraitdə var qüvvələri ilə çalışır, milli şüurun oyanmasına, tərəqqipərvər ideyaların yayılmasına səy göstərirdilər. Azərbaycan milli mətbuatı 1905-ci ildən coşğun bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Burjuaziyanın mətbuat sahəsində hakim mövqə qazanmaq söylərinə rəğmən Azərbaycanda hümmətçilər, eləcə də demokratik fikirlə ziyalılar dövrü mətbuat sahəsində qızgın fəaliyyət göstərirdilər.

Məhz bu dövrdə - 1905-1907-ci illərdə Azərbaycanda həmin dövrlə ayaqlaşan mətbuatın ilk ulduzları “Hümmət”, “Dəvət-qoç”, “Təkamül”, “Yoldaş” kimi qəzetləri çap olunmağa başladı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bu mətbuataın səhifələrində bəzi sıx ideya əlaqəsi olmuşdur. Bu dövrdə ölkənin demokratik yazıçıları xalqın ictimai həyatında fəal iştirak edir, zəhmətkeşlərin öz hüquqları uğrunda daha qızgın bir qüvvə ilə mübarizəyə qoşulmasına təsir göstərirdilər.

Azərbaycan milli burjuaziyası, məhz müstəmləkə zülmü altında olan bir ölkənin burjuaziyası kimi sayca az, iqtisadi və siyasi cəhətdən isə zəif idi. O, iqtisadi cəhətdən rus kapitalizmi ilə bağlı siyasi cəhətdən isə çarizmdən asılı idi. Sinfi təbiəti milli burjuaziyanı xarici kapitalla, rus və erməni burjuaziyasına qarşı azad rəqabətə təhrik etsə də bunun obyektiv vəziyyəti, iqtisadi və siyasi mövqeyi buna tam imkan vermirdi. Milli burjuaziya öz sinfi mövqeyini ölkənin iqtisadi-ictimai yüksəlişi, xüsusilə milli sənayenin inkişafı pərdəsi altında irəli sürür və bu məqsədlə müxtəlif “vətənpərvərlik” tədbirlərinə əl atırdı.

Milli burjuaziyanın bəzi liberal hərəkatları məhz buradan irəli gəlirdi. Bundan istifadə edən N.Nərimanov, Ü.Hacəbəyli, S.M.Əfəndiyev və başqa publisistlər burjuə orqanları səhifələrində inqilabi-demokratik ideyaları da cəsarətlə yayırdılar.

Mühitin ümumi mənzərəsinin ifadəsi baxımından N.Nərimanovun felyetonları və siyasi publisistikası diqqəti xüsusi cəlb edir. Nəriman Nərimanovun publisistik fəaliyyətinin geniş bir sahəsini onun siyasi felyetonları təşkil edir. Böyük dramaturq və istedadlı yazıçı satira sahəsində də öz qələmini sinamış və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. Məlum olduğu kimi XX əsr dövrü mətbuatının ən fəal iştirakçılarından biri dövrün vacib və aktual siyasi ictimai problemlərinə cavab verən, həm də həmin siyasi problemləri fəhlə-kəndli sinfinin mənafeyi nəzərindən həll etməyə çalışan N.Nərimanov kəskin tənqidi fikirlərini ifadə etmək məqsədi ilə felyeton janrına müraciət etmişdir.

N.Nərimanovun dövrü mətbuatda qızgın fəaliyyəti 1905-1907-ci illərdə “Həyat”, “İrşad” qəzetləri ilə sıx surətdə əlaqədar olmuşdur. Daha sonra o, arası kəsilmədən müxtəlif mətbuat orqanlarında (“Burhani tərəqqi”, “Bəsirət”, “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz” və s.) iştirak edirdi. Bununla belə fevral burjuə-demokratik inqilabından nəşrə başlayan “Hümmət” bolşevik qəzetinin ən fəal əməkdaşı olub, onun səhifələrində əsasən “Nər” imzası ilə yazılar çap etdirmişdir. “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində çap etdirdiyi onlarca publisist yazılarını ən çox “Cümə söhbətləri”, “Həftə fəryadı” ümumi rubrikası altında oxuculara təqdim edirdi. “Cümə söhbəti” rubrikası altında ciddi üslubda yazılmış siyasi-publisist məqalələr “Həftə fəryadı” rubrikasında isə satirik mahiyyətdə yazılar, əksəriyyəti isə felyetonlar verilmişdir.

Birinci rus inqilabının ən şiddətli dövründə, zəhmətkeş kütlələrin demokratik azadlıqlar uğrunda ölüm-dirim mübarizəsinə girişdiyi bir şəraitdə yazılmış yuxarıdakı cümləni yazmaqla nə qədər cəsarətli addım atdığı göz qabağındadır. O əsil vətənpərvər kimi söz, mətbuat azadlığının alovlu carçısı idi.

N.Nərimanovun istər “Həyat” istərsə də “İrşad”da dərc etdiyi siyasi publisist əsərləri ilə felyetonları arasında ideya-məzmun etibarilə heç bir sədd qoymaq mümkün deyildir. Hətta onları bir-birindən ayırmaq bəzən, yalnız istehzanın, gülüş doğuran kəskin sarkazm daha güclü olması ilə mümkün olur.

N.Nərimanovun felyeton yaradıcılığı molla-nəsrəddinçilərin ədəbi ənənələri ilə sıx surətdə bağlı olmuşdur. İctimai siyasi şərait təqib və təzyiqlər mətləbi üstüörtülü şəkildə, eyhamlarla söyləməyi tələb edirdi. N.Nərimanov “Arıbəy” gizli imzası ilə “Həyat” qəzetində dərc etdirdiyi felyetonlarının birində onu felyeton yazmağa sövq edən ictimai səbəbləri özünəməxsusluqla səciyyələndirir və vurğulayır ki, “indi elə bir vaxtdır ki, istəyirəm bir şeyin barəsində yazasan, axırda o şey özü yaddan çıxıb, ancaq filanlar başında cib-cib cibildəyirlər” söyləyərək qənaətini digər istiqamətə yönləndirir və maraqlı bir məqamı diqqət önünə gətirir. Söyləyir ki, “axırda əlacın pozulub məqaləni elə bir tövr düzəldirsən ki, üstünə düşəndə də cavab verməyə sözlün” deyəsin.

1905-1907-ci illər imperiaлизм dövrünün birinci xalq inqilabı dövründə çar mülkəyyəti demokratik mətbuat üçün dözülməz şərait yaratmışdı. Senzura tarixində görünməmiş bir cənfəşanlıq edərək mətbuatın inqilabı azadlıq ideyalarını yaymalarına maneçilik törədirdi..

N.Nərimanov senzuranın azad fikri, demokratik mətbuatı təqib etməsinə aid kəskin çıxışları məhz onun söz azadlığında tutduğu ardıcıl mövqeyin ifadəsi idi.

N.Nərimanovun “Kaspi” qəzetində çıxan “Yazıçılıq edən müsəlmanlar haqqında bir neçə söz” adlı məqaləsi öz vaxtında haqlı olaraq böyük canlanmaya, mübahisəyə səbəb olmuşdur. Bu münasibətdə “Tərcüman” və “Turkestanskiye vedemosti” xüsusi məqalə çap etdirdilər.

N.Nərimanovun “Kaspi” qəzetində dərc edilmiş yazıçılıq edən müsəlmanlar haqqına bir neçə söz məqaləsi Azərbaycan dilində qəzet nəşri və ümumən mətbuat və nəşriyyat işinin qüvvələndirilməsi yolunda ciddi addımdır. O, göstərdi ki, milli dildə mətbuatın olmaması üzündən rus dilində çap edilmiş əsərlərin çoxu geniş oxucu kütləsinə çatmır. N.Nərimanov Azərbaycan dilində qəzet çıxarılmasını, sadə şəkildə yazılmış kitab və məcmuələr buraxılmasını irəli sürür.

Professor Mir Cəlal Paşayevin “Görkəmli realist yazıçı Nəriman Nərimanov” adlı məqaləsi yazıcının ümumən publisistikasını, o cümlədən felyetonlarını doğru qiymətləndirmək baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. O, yazmışdır:

“Nərimanovun bədii irsində onun publisistik məqalələri və çıxışları mühüm yer tutur. O, təkcə bədii söz ustası, məşhur dramaturq və prozaik deyil, eyni zamanda alovlu bir publisist olmuşdur. Mədəniyyət, maarif, pedaqogika, incəsənət, ədəbiyyat, dil, yeni əlifba və s. haqqında onun çoxlu maraqlı məqalələri, çıxışları və qeydləri qalmışdır. Onlar öz dövründə böyük rol oynamış və bu gün üçün də əhəmiyyətini saxlamışdır”.

Təəssüf ki, bu zəngin irs müəyyən səbəblərdən bir müddət xalqın istifadəsindən kənarda qalmışdır. Tədqiqatçı Ə.Mirəhmədov üçcildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə “Mətbuat” bölməsində N.Nərimanovun publisist əsərlərini doğru qruplaşdıraraq onun ideya-mövzu xüsusiyyətləri haqqında mülahizələr irəli sürür:

Publisist N.Nərimanovun əsərlərini janr etibarilə iki yerə bölmək mümkündür: publisist məqalələr və satirik felyetonlar. Satirik felyetonlarını yazıçı əsasən “Həftə fəryadı” sərlövhəni ilə çap etdirirdi...

Hər iki qismə daxil olan əsərlərində N.Nərimanov dövrünün ən mühüm, canlı məsələlərinə toxunur, özünəməxsus ustalıqla inqilabi fikirlər yayır. Onu maraqlandıran mövzuların dairəsi çox genişdir. O, təbətə tarixindən, Azərbaycan xalqının məişətindən tutmuş, dumaya, milli hərəkata, pedaqojiyə, ana dilinə qədər onlarla ən ciddi siyasi-ictimai və mədəni hadisələrlə məşğul idi”.

İnqilabın gedişi şəraitində də irtica öz işini görürdü. N.Nərimanov çarizmin riyakarlığını “Həftə fəryadı” silsiləsindən olan publisist məqalələrindən birində ustalıqla göstərdi. “Həqiqət natamam olursa onun müridləri də az olar” (Şiller) məşhur fikri öz məqaləsinə epigraf seçmiş müəllif yazırdı: “Rusiyada Konstitusiya bihər və tamamilə verilmiş olsa idi oktyabrda indiyədək qan su yerinə axmazdı. Həqiqət pərdəli olmasa idi yəqin duma olmazdı. Bir tərəfdən söz azadlığı verildi, digər tərəfdən natiqlərin ağızlarını möhürlədilər, mətbuat azadlığı verildi, çapxanaları, qəzetləri qapadılar, ictimai azadlıq elan olundu. Kazaklar isə marş deyib də qamçılarını ilə məclisə yığılanları qovlayıb baş-gözlərini əzdilər.

N.Nərimanov təxminən eyni vaxtda “Həyat” və “İrşad” qəzetlərində çıxış edir və hər iki qəzetdə onun publisist əsərləri, o cümlədən felyetonları “Cümə söhbəti”, “Həftə fəryadı”, “Hərdən bir” ümumi başlıqları ilə çıxırdı. Bir çox hallarda ümumi başlıqlar Azərbaycan dövrü mətbuatında külli miqdarda felyeton və məqalənin sərlövhəsini də əvəz etmişdir. Təəccüblü deyil ki, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, H.İ.Qasımov, N.B.Vəzirov və b. görkəmli felyeton ustalarının əsərləri mövzu ilə əlaqədar konkret sərlövhəyə malik deyildir... N.Nərimanov “Həftə fəryadı” ümumi sərlövhəsini “Bəsirət” qəzetində də (1914-1916) işlətməmişdir.

Satirik rubrikaların xüsusi olaraq ayrılması satirik jurnallara aid deyil. Satirik jurnalların əsas mündəricəsini felyeton, satirik şeir və başqa bu tipli yazılar təşkil etdiyi üçün “Satirik şöbə” açmağa ehtiyac yox idi.

Ciddi ictimai-siyasi mətbuatlarda o zamankı şəraitə uyğun olaraq belə satirik bölmələr təşkil etməyə böyük bir ehtiyac duyulurdu. Bu bölmələrin əsas materialları felyetonlardan ibarət olurdu. Nümunə üçün “Təzə həyat”, “Bəsirət” və başqa mətbuat orqanlarını qeyd etmək olar. “Təzə həyat” qəzetində “Kəfim gələndə” rubrikası altında külli miqdarda felyeton dərc edilmişdir. “Birisi” imzası ilə dərc olunan həmin felyetonların müəllifi “Təzə həyat” qəzetinin redaktoru Haşımbəy Vəzirov idi.

“Bəsirət” qəzetində isə bir “həftə-becar” başlığı ilə çap edilmiş çoxlu felyetona rast gəlinir. Bu felyetonların müəllifi “Bəsirət”-in redaktoru istedadlı jurnalist Hacı İbrahim Qasımov idi.

Satira və yumora dövrü mətbuatda böyük ehtiyacdən irəli gələrək ayrı-ayrı mətbuat orqanları nəinki qəzetin səhifələrində rubrikalar açır, hətta qəzetlərə əlavə şəkildə xüsusi satirik səhifələr, vərəqələr belə çap etdirdilər. “Yeni irşad” qəzetinə əlavə olaraq 1911-1912-ci illərdə “Çarxçı” adlı satirik vərəqəni xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Çarxçı” həftəlik satirik vərəqənin 1911-ci ilin sentyabrından 1912-ci ilin mart ayınadək cəmi 21 nömrəsi buraxılmışdır.

“Yeni irşad” qəzetinin redaksiyası (Baş redaktor Mehdibəy Hacınski) idi kinayə ilə “Çarxçı” satirik vərəqəsinin “Məsul müdiri”ni “həvəg”, baş mühərrirlərini isə “Pələng” adlandırmışdır. 1910-1911-ci illərdə nəşr edilmiş “Günəş” və “Yeni həqiqət” qəzetlərinin də “Palanduz” satirik vərəqələrin “Səmmühərriri: Qujix müdiri Toxmaq, Naşiri “Heyvərə” – deyə adlandırılırdı. Həmin satirik vərəqənin 1910-1911-ci illərdə cəmi 18 nömrəsi çap edilmişdir. İstər “Çarxçı”, istərsə də “Palanduz” satirik vərəqələri həcm etibarilə böyük olub, öz səhifələrində onlarca felyeton, şeir, bilməli xəbərlər, parodiya, təziyanə, qırmanç və sairə dərc etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. “İrşad” qəzeti, 1906, № 70.

2. Anbəy: Hərdən bir öz ruza məmimizdən (felyeton) “həyat” qəzeti, 27 iyun 1906, № 165.

3. «Туркестанский курьер», 1896, 15 феврал.

4. Bax: “Kaspi” qəzeti, 1986, № 25

5. Kəlməyyat həft-becar (felyeton), “Bəsirət” qəzeti, 6 iyun, № 48

6. Kəlməyyat, həft-baqar (felyeton), “Bəsirət” qəzeti, 5 mart, 1916, № 83

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövrü mətbuatında felyeton janrı (Nəriman Nərimanov)

XX əsr ictimai, siyasi və mədəni proseslər ümumi dinamikası baxımından təkcə Azərbaycan səviyyəsində baş verənlərlə səciyyələnir. Burada dünya miqyasında gedən proseslərin yeni düzən sərgiləməsi və buna istiqamətlənməsi bir aydınlıqla müşahidə olunur. Avropanın ayrı-ayrı ölkələri, eləcə də Rusiya təmsalında olanlar və s. bunun tipik nümunəsidir. Azərbaycanda isə prosesin ümumi diaxroniyası bir başqa tiplidir. Ümumi xətdə bu prosesin bir-biri ilə uzlaşması və spesifikasiyalaşdırılması məsələləri də vardır. Spesifikasiyalaşdırılma anlamında böyük dövlətçilik məfkurəsinə bağlanan toplumun düşdüyü siyasi mühit, işğalçılıq həyatına məhkumluğu, yeni stereotiplərin müəyyənəlməsi ictimai, siyasi, mədəni həyatın hərəkətiliyi üçün əsas olurdu.

A.Bakıxanovun, M.Ş.Vəzəhin, İ.Qutqaşının təmsalında boy göstərən maarifçilik hərəkatı, bir qədər əvvəl M.P.Vaqifin, Q.Zakirin ortaya qoyduğu fərqli yanaşma tərz, lokal səviyyədə baş verənlərin mühit və şəxsiyyət təmsalında mövqe nümayişləri və s. hamısı tarixi-mədəni axara öz təsirini göstərməkdə idi. Yeni tipli məktəb təşəvvürü, maarifçilik ideyasının aparıcı xətdə sərgilədiyi mənzərə, ədəbi-mədəni mühitdə bizim tez-tez vurğuladığımız M.F.Axundov mərhələsi, eləcə də S.Ə.Şirvaninin mühit səviyyəsində funksional rolu və s. bütün mahiyyəti ilə yüzillik boyu intibahı, yeni düzənin qurulması baxımından ayaqlaşmanın zərurətini qaçılmaz edirdi. “Əkinçi” qəzetinin və bu qəzetin baş yazarı H.Zərdabının, eləcə də onun (qəzetin) ətrafına toplaşan ziyalı mühitin prosesdə funksional rolu həmin dövr baxımından, hətta bütünlükdə sonrakı dövrlər üçün də nümunədir.

Mətbuat səhifələrində gedən yazılar bütünlükdə məzmunu, mövzu istiqamətlərinin müxtəlifliyi baxımından qalaqlanmış problemlərin həllərinə hesablanmışdır. H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadə, A.Səhhat, M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, M.Şahmurov, İ.Qaspralı, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyli, C.Ünsizadə, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı və s. onlarla, yüzlərlə şəxslər təmsalında gedən prosesin reallığı dərk edən, problemin həlli istəyindən öz qaynağını götürürdü. Bu şəxslərin hər birisi gördüyü böyük işlərlə sonrakı zamanlar üçün gediləcək yolun nəzəri konsepsiyasını işlədilər. Milli mücadilə müstəvisində həm də nümunəyə çevrildilər. Bütün bunlar məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər : felyeton, satira, mətbuat, çarizm, epigrafiya, rubrika, müəllif, şərait, siyasi.

РЕЗЮМЕ

Процесс, произошедший с точки зрения общей динамики политических и культурных процессов, характеризуется не только тем, что происходит на уровне Азербайджана в XX веке. Здесь отчетливо прослеживается новый порядок глобальных процессов и его направление в мире. Разные европейские страны, а также те, которые представлены Россией, типичный пример тому. Но общая диахрония процесса в Азербайджане несколько иная. В Азербайджане общая диахрония процесса имеет иной тип. В целом этот процесс скоординирован между собой и имеет проблемы специфики. С точки зрения специфики, политическая среда, в которой общество, привержено идеологии великой государственности, осуждению оккупационной жизни, определению новых стереотипов и была основой мобильности общественной, политической и культурной жизни. Просветительское движение А. Бакиханова, М.Ш. Вазех, И. Гуткашинли, а несколько ранее М.П. Вагиф, Г. Закир, которые были представлены вокруг происходящего на местном уровне и демонстрировали позиции в форме человека и т. д. - все они оказали влияние на историко-культурный поток. Представление о новом типе школы, взгляд на ведущую линию поддержки просветительских идей, период М.Ф.Ахундова на литературно-культурном уровне, который мы указали, в то же время функциональный период С.А.Ширвани на окружающем уровне и т.д. все это сделало формирование новой линии неизбежным. Роль Х.Зардаби, главного редактора газеты «Акинчи» и а также функциональная роль интеллигентской среды, собравшейся вокруг нее (газеты) в этом процессе, не только с точки зрения того периода, она даже является примером для периодов вообще.

Публикуемые в печати статьи направлены на решение накопившихся проблем по своему содержанию и разнообразию проблемы. Х. Зардаби, С.А. Ширвани, Н. Вазиров, Дж. Мамедгулузаде, А. Саххат, М. А. Сабир, О. Ф. Неманзаде, М. Шахтахтли, И. Гаспралли, Н. Нариманов, У. Гаджибейли, Дж. Унсизаде, А. Камкюсар, Дж. Джаббарлы и другие процессы, происходившие в присутствии сотен людей – лишь понимавших реальность, взяли свой источник из желания решить проблему.

Ключевые слова: фельетон, сатира, пресса, царизм, эпиграф, редакционная статья, поэтический, автор, обстоятельства, политический.

SUMMARY

The process - which was happened from the point of view the general dynamics of political and cultural processes, it is characterized not only by what is happening at the level of Azerbaijan in XX century. Here the new order of global processes and its direction in the world is clearly observable. Different European countries, as well as, those represented by Russia, is a typical example to this. But the general diachrony of the process in Azerbaijan is more different type. In Azerbaijan, the general diachrony of the process is of a different type. In general, this process is coordinated with each other and there are problems of specificity. In terms of specificity, the political environment in

which society, is committed to the ideology of great statehood, condemnation of occupation life, definition of new stereotypes, and it was the basis of the mobility of social, political and cultural life. The enlightenment movement of A. Bakikhanov, M. Sh. Vazekh, I. Gutkashinli, and a little earlier M.P. Vagif, G. Zakir which were presented surrounding what is happening at the local level and demonstrating positions in the form of a person, etc. all of them had influence on the historical and cultural current. The imagine of new type of school, view of the leading line of supporting enlightenment ideas, the period of M.F.Akhundov on literary and cultural, which we pointed, at the same time the functional period of S.A. Shirvani on surrounding level and etc. all these made the formation of new line period inescapable. The role of H. Zardabi, chief editor of the newspaper "Akinchi" and as well as the functional role of the intellectuals environment, who gathered around it (the newspaper) in this process, not only from the point of view of that period, it is even an example for periods in general. The articles published in the press, which were designed solving accumulated problems in their content and variety of the problem. H. Zardabi, S.A. Shirvani, N. Vazirov, J. Mamedguluzade, A. Sakhhat, M. A. Sabir, O. F. Nemanzade, M. Shakhtakhti, I. Gasprali, N. Narimanov, U. Hajibeyli, J. Unsizade, A. Kamkyusar, J. Jabbarli and other processes, occurring in the presence of hundreds of people - who only understood reality, took their source from the desire to solve the problem.

Key words: feuilleton, satire, press, tsarism, epigraph, editorial, poetic, author, circumstances, political.

ƏƏYÇİ: dos. S. Abbasova